

57.

58.

59.

60.

5.

6.

7.

8.

Wij zijn geen Joden

Nederlandse sefardische Joden koesterden tijdens de bezetting een tijdlang de hoop aan Duitse vervolging te kunnen ontkomen – door historisch onderzoek. Zij waren afstammelingen van gevluchte Joden uit Portugal en Spanje die in de 15de/16de eeuw gedwongen bekeerd waren tot het christendom en zich vervolgens gemengd hadden met christelijke families. Later keerden zij terug naar het Jodendom, in veel gevallen met een gebroken bloedlijn. Nederlands-Portugese Joden voerden in 1942 aan dat zij daarom volgens de Duitse rassenwetten helemaal niet Joods waren.

JAAP COHEN

De 'Sterrenwacht'. Zo noemden de medewerkers van de Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam de ruimte die vanaf het voorjaar van 1942 als extra studiezaaltje was ingericht. Het was speciaal bedoeld voor Joodse bezoekers van het archief. Hun aantal was in de eerste maanden van 1942 exponentieel toegenomen. Vooral Portugese (of: sefardische) Joden, afstammelingen van Joden die vanaf het einde van de 16de eeuw vanuit het Iberisch Schiereiland naar de Republiek waren gevlucht, bezochten de Sterrenwacht massaal om stamboomonderzoek te doen en allerlei archivalia over hun familiegeschiedenis te achterhalen. Hoe kon het dat in het midden van de oorlog opeens zoveel sefardiem belangstelling hadden voor hun eigen genealogie? Waarom zat het studiezaaltje in deze maanden vol met sterdragers? Ruim een jaar eerder, op 10 januari 1941, vaardigde het Duitse bezettingsbestuur een verordening uit die alle inwoners van Nederland met ten minste één Joodse grootouder opdroeg zich – voor 'slechts' één gulden – te laten registreren bij de gemeentelijke overheid. Deed je dit niet, dan zou vijf jaar gevangenisstraf volgen. Met de kennis van nu weten we hoe funest deze verordening is geweest, maar in het eerste bezettingsjaar hadden de nazibestuurders hun ware gezicht nog niet laten zien. Daarom volgde de overgrote meerderheid van de betrokkenen het gebod. Degenen met ten minste drie Joodse grootouders werden officieel als 'Jood' geregistreerd. Meteen na de registratie van februari 1941 kwamen er protesten binnen bij het bezettingsbestuur. Enkele chique heren met dubbele Portugese namen,

◀ Wij zijn niet Joods, stelden Portugese Amsterdamse Joden in de oorlog. Als ondersteunend bewijs lieten zij een groot onderzoek doen door de antropoloog Arie de Froe. Zijn rapport, *Die Anthropologie der sogenannten Portugiesischen Juden in den Niederlanden*, bevatte 92 portretfoto's van leden van de Portugees-Joodse Gemeente. Onder elke foto stond dat de geportretteerde een rechte neus of een lang voorhoofd had, als bewijs voor hun niet-Joodse uiterlijk. Afgebeeld zijn A. da Silva (linksboven), E.H. Vas Nunes (linksonder) en Seline Teixeira d'Andrade (rechtsboven). De naam van de vrouw rechtsonder is bij de redactie niet bekend.

zoals Teixeira de Mattos en Mendes de Leon, hadden zich moeten aanmelden: hun grootouders waren namelijk lid geweest van de Portugees-Joodse Gemeente in Amsterdam. Maar zelf waren ze bekeerd tot het christendom; qua religie waren ze dus niet (meer) Joods. En wat betreft afkomst al evenmin, vonden ze. Ter argumentatie gebruikten ze een curieuze historische theorie.

Oudchristelijke aristocratie

Hun theorie greep terug op hun afkomst uit het Iberisch Schiereiland. In 1492 hadden de katholieke koningen Ferdinand van Aragón en Isabella van Castilië een Verdrijvingsedict uitgevaardigd, dat alle Joden verplichtte ofwel het Spaanse rijk te verlaten, ofwel zich te bekeren tot het christendom. Degenen die bleven werden 'nieuw christenen' genoemd. In de 16de eeuw

Amsterdam eigenlijk nog maar weinig 'Joods bloed'. Dat gold ook voor hun nakomelingen. Die trouwden vooral in eigen kringen en vermengden zich niet met asjkenazische Joden, die uit Midden- en Oost-Europa naar de Republiek waren geëmigreerd. De bezwaarmakers vonden dat ze zowel qua religie als qua 'ras' niet tot het Jodendom behoorden, en het zou dan ook onjuist zijn om hen als Joden te registreren. Bij het bezettingsbestuur werkte een Duitse ambtenaar die speciaal met 'twijfelgevallen' op afstammingsgebied was belast. Deze Hans Georg Calmeyer moest beslissen of de historische theorie van de Portugese heren hout sneed. Hij vroeg hun

↓ In 1650 telde Amsterdam bijna tweeduizend sefardische en duizend asjkenazische Joden. Gezicht op de Portugese Synagoge (gebouwd in 1675) met links ervan de veel kleinere Hoogduitse synagoge, door Gerrit Adriaensz Berckheyde.

zouden sommige van deze families zich vermengen met de oudchristelijke aristocratie. Toch werden ze gewantwoord, in het bijzonder door de inquisitie, die velen van hen ervan verdacht binnenskamers nog steeds het Jodendom aan te hangen. Toen de Republiek zich losmaakte van het Spaanse rijk, eind 16de eeuw, vluchtten veel nieuw christenen naar Amsterdam, een opkomende handelsstad waar relatieve geloofsvrijheid heerste. Hier bekeerden zij zich terug tot het Jodendom.

Maar, zo zeiden hun 20ste-eeuwse afstammelingen, omdat hun voorouders zich in de 16de eeuw met de oudchristelijke aristocratie hadden vermengd, hadden zij bij aankomst in

om hem uitgebreide stambomen te te laten zien waarop de verwantschap met oudchristelijke geslachten uit de 16de eeuw aangetoond kon worden, en waaruit bovendien bleek dat er weinig tot geen verwantschap was met asjkenazische Joden. Voor de betrokken families was het geen enkel probleem om dergelijke stambomen te produceren. Hun verwantschap met de Iberische adel was iets waarop ze trots waren, het was onderdeel van hun identiteit. Calmeyer was ontvankelijk voor zowel de theorie als het 'bewijsmateriaal' en besloot in juli 1941 om de status van twee Portugese families te wijzigen. Zij zouden niet meer als Joods maar als 'arisch' geregistreerd staan. De anti-

Op zaterdag 22 februari 1941 werd in Amsterdam de eerste razzia gehouden. De omgeving rond het Jonas Daniël Meijerplein werd afgezet waarna jonge Joodse mannen bijeen werden gedreven en opgepakt. De Portugese Joden wisten lange tijd aan vervolging te ontkomen, maar op 1-2 februari 1944 werden ze massaal thuis opgehaald en naar Westerbork vervoerd. Foto NIOD.

Joodse maatregelen, die steeds frequenter en heviger werden, zouden hen voortaan niet meer treffen.

Aktie Portugesia

Het duurde niet lang voordat de beslissing van Calmeyer bekend raakte bij Portugese Joden die niet tot het christendom waren bekeerd. Zij zagen mogelijkheden om van de gehate 'J' in hun persoonsbewijs af te komen. Immers: ze mochten dan de Joodse religie aanhangen, hun afkomst was vrijwel identiek aan die van de bekeerde Portugese heren van wie de status was gewijzigd. En was de ideologie van de Duitsers niet gebaseerd op de rassenleer, die 'afkomst' liet prevaleren boven 'religie'? Tientallen Portugese Joden in het Amsterdamse stadsarchief gingen aan de slag om hun stamboom uit te zoeken. Ze probeerden te bewijzen dat hun voorouders waren verbonden met oudchristelijke families op het Iberisch Schiereiland én dat er in Nederland weinig (of liever: helemaal geen) verbin-

dingen met asjkenazische Joden waren geweest. Calmeyer werd nu overstelpt met nieuwe bezwaarschriften en verzoeken voor statuswijzigingen.

Omdat de vele Portugese Joden uit de Sterrenwacht zich allemaal op dezelfde argumenten baseerden, kwam de prominente, Portugees-Joodse oud-rechter Nochem de Beneditty op het idee een reddingsoperatie voor de circa 4500 Portugese Joden als collectief op te zetten. Met hulp van enkele kundige advocaten stelde hij een commissie in die deze 'Aktie Portugesia' vorm moest geven. Deze commissie produceerde een uitgebreid historisch rapport waarin op basis van diepgravende literatuurstudie de historische theorie nog eens grondig uit de doeken werd gedaan.

Maar de commissie deed meer. Om te bewijzen dat de 'zognaamde' Portugese Joden geen Joods bloed meer hadden, riepen de Portugezen de hulp in van de ambitieuze fysisch antropoloog Arie de Froe. Hij begon een grootschalig onderzoek naar de fysieke kenmerken

van 375 Portugese Joden. Per persoon mat hij niet minder dan 32 lichaamseigenschappen op, zoals de grootte van de schedel, de afstand tussen de ogen, de dikte van de bovenlip en de neuslengte, -hoogte, -breedte en -diepte. Deze meetresultaten vergeleek hij met gegevens die in de literatuur bekend waren over asjkenazische Joden en niet-Joden. In een omvangrijk rapport vol grafieken en tabellen concludeerde De Froe uiteindelijk dat 'Portugese Joden niet als Joden kunnen worden beschouwd', maar volledig opgingen in het west-mediterrane 'ras'. Om zijn rapport nog indrukwekkender te maken, voegde hij 92 portretfoto's van leden van de Portugees-Joodse Gemeente toe. Steeds vermeldde hij dat de geportretteerde 'mediterrane trekken' had, een rechte neus, of een lang voorhoofd, stuk voor stuk kenmerken die tegengesteld waren aan de stereotiepe beelden die er over (asjkenazische) Joden bestonden. De sefardiem wilden niet alleen aantonen dat zij 'raskundig' van asjkenazi-

sche Joden verschilden, maar ook op andere gebieden tegengesteld waren. Zo produceerden ze een dik fotoalbum met portretten van welgestelde en geciviliseerde Portugezen uit heden en verleden. In hun onberispelijke kledij zagen zij er heel anders uit dan de arme gettojoden uit de antisemitische nazipropaganda. Ook vroegen en kregen de Portugezen steunbetuigingen van *deutschfreundliche* hoogleraren. Een van hen verklaarde 'dat zij [de Portugezen] tot de beste Nederlandsche staatsburgers behoorden, wars van politieke intrigen en sterk gekant tegen sociaal-democratische en communistische bewegingen'. Ten slotte deed de psycholoog Coenraad van Emde Boas een onderzoek naar het karakter en gedrag van de sefardiem. Het onderzoek was zo groot dat hij het niet zou voltooien, maar in een voorlopige conclusie stelde hij: 'hun gedrag is over het algemeen rustig en beheerscht, bij de mannen waardig, bij

van de Portugezen, maar hij bezat niet de macht om een principiële beslissing voor het collectief te nemen. Hij vroeg advies aan Duitse rassenkundigen in Berlijn. In de tussentijd stelde hij een *Sperrliste* op voor 'zuivere' Portugese Joden die konden aantonen (vrijwel) niet verwant te zijn met asjkenazische Joden. Deze 'Portugezenlijst' gaf voorlopige vrijstelling voor deportatie naar Oost-Europa. De Portugezenlijst hield bijna twee jaar stand. Maar in de nacht van 1 op 2 februari 1944, ruim na de massadeportaties van Joden in 1942 en 1943, werden de Portugezen van de Portugezenlijst in een aparte razzia thuis opgehaald en naar Westerbork vervoerd. Nog steeds lag hun lot nog niet vast. De Berlijnse rassenkundigen hadden geconcludeerd dat de Portugezen weliswaar enkele goede punten hadden, maar aan de andere kant hadden zij wel eeuwenlang als Joden geleefd. In Westerbork zou uiteindelijk een

Alles verloren

Na de oorlog kwamen geschiedschrijvers slechts sporadisch terug op de mislukte Aktie Portugesia. Abel Herzberg merkte in 1951 ironisch op dat hij bij het lezen van alle antropologische gegevens van Portugese Joden bijzonder nieuwsgierig werd naar die omtrent hun ruggengraat, 'maar die vindt men niet'. En Jacques Presser vroeg zich retorisch af of in het geval van de Portugese Joden niet alles verloren was – 'ook de eer'. De gedachte was dat de Portugese Joden niet alleen hun eigen afkomst hadden verloochend, maar ook de rassenleer van de Duitsers indirect hadden gelegitimeerd.

Dat was wel erg streng geoordeeld. De Aktie Portugesia was een ultieme poging van een in het nauw gedreven bevolkingsgroep om met eigentijdse wetenschappelijke theorieën aan een verschrikkelijk lot te ontkomen. Vanwege een oprecht geloof in de juistheid van de grondslagen van de theorieën, de ontvankelijkheid van Calmeyer én de hoge kwaliteit van de betrokken wetenschappers en advocaten, gingen de betrokkenen geloven in een goede uitkomst. Het is om deze reden dat de Portugezen van de Portugezenlijst de extra tijd die hun was gegeven niet gebruikten om een geschikte onderduikplek te zoeken. Paradoxaal genoeg is zowel de grootschaligheid als de grondigheid van de reddingsoperatie hun uiteindelijk fataal geworden.

Jaap Cohen is onderzoeker in opleiding aan het *NIOD* in Amsterdam. Op 27 mei hoopt hij te promoveren op *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis*, waar bovenstaand artikel op is gebaseerd. Zijn onderzoek zal eind mei ook als boek verschijnen, uitgegeven door Querido.

VERDER LEZEN

- ▶ **Hans Ulrich Jessurun d'Oliveira (red.),** *Ontjoodst door de wetenschap. De wetenschappelijke en menselijke integriteit van Arie de Froe onder de bezetting*, Amsterdam University Press, 2015
- ▶ **Patrick Allegaert (red.),** *Op het eerste gezicht. Het veronderstelde verband tussen uiterlijk en innerlijk*, Tiel/Haarlem, 2014

Hans Calmeyer

Een 'merkwaardig man', een 'goede Duitser' of een 'plichtsgetrouwe ambtenaar'? Er zijn weinig figuren uit de Nederlandse bezettingsgeschiedenis over wie zo verschillend is geoordeeld als Hans Georg Calmeyer (1903-1972). Hij was de Duitse ambtenaar in bezet Nederland die bij twijfel bepaalde of iemand (vol-)Joods was of niet. Zijn beslissing kon het verschil betekenen tussen een vrij leven in Nederland en gedwongen deportatie naar vernietigingskampen in Oost-Europa. Calmeyer was antisemiet noch NSDAP-partijlid, en hij heeft in veel gevallen de status van betrokkenen veranderd van 'J' (Joods) in 'A' (Arisch). Toch waren er ook Joden die Calmeyer niet 'ariseerde'. Zij waren, zoals achteraf zou blijken, ten dode opgeschreven. Een recent boek over hem verscheen bij Mets & Schilt: Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (2008).

de vrouwen gracieus of statig'. Ze waren, volgens de onderzoeker, over het algemeen naar binnen gekeerd. Heel anders dan de 'levendige, gebarende, joviale, naar buiten gewende, mededeelzame, emotioneele, actieve, primaire, praktisch-intelligente Askenasim'.

Rassisches Untermenschentum

In hoeverre hadden de vele stambomen, aanhankelijkheidsbetuigingen en wetenschappelijke rapporten succes? Konden ze Calmeyer overtuigen om de status van alle 4500 Portugese Joden te veranderen? De Duitse ambtenaar was zeker ontvankelijk voor de argumenten

commissie van drie hoge nazi's over het lot van de Portugezen beslissen. In een aparte barak lieten zij de Portugese families in rijen paraderen – net een 'stamboekveemonstering', zoals een van de Portugezen het noemde. De nazi's waren beslist in hun oordeel. Ze vonden dat de Portugezen er toch erg Joods uitzagen: hier was duidelijk sprake van 'rassisches Untermenschentum'. De Aktie Portugesia was voor niets geweest. Drie dagen na de inspectie werden alle Portugezen op de trein naar Theresienstadt gezet. Het overgrote merendeel van hen zou omkomen in de gaskamers van Auschwitz.